XITOY TILIDAGI IEROGLIFLARNING KELIB CHIQISHI VA RIVOJLANISHI

UDK: 003.3

Atamuratova Nigina Nodirjonovna - talaba

Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada xitoy yozuvining kelib chiqishi, qadimgi yozuv shakllari, ierogliflarning tuzilishi va tarixiy taraqqiyoti yoritiladi. Xitoy yozuvi dunyodagi eng qadimiy yozuv tizimlaridan biri bo‘lib, uning rivojlanishi Xitoy sivilizatsiyasi, madaniyati va adabiyoti bilan chambarchas bog‘liq. Maqolada ierogliflarning asosiy turlari, soddalashtirilgan va an’anaviy yozuv shakllari hamda zamonaviy xitoy tilini o‘rganishda pinyinning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: xitoy tili, ieroglif, yozuv tarixi, pinyin, qadimgi yozuv, an’anaviy ieroglif, soddalashtirilgan ieroglif, tilshunoslik.

Kirish. Yozuv insoniyat tarixidagi eng muhim kashfiyotlardan biridir. U insonlarga axborotni qayd etish, bilimlarni avloddan avlodga yetkazish, tarixiy voqealarni saqlash va murakkab fikrlarni ifodalash imkonini bergan. Har bir xalqning yozuv tizimi uning tarixiy taraqqiyoti va madaniy hayoti bilan bog‘liq. Xitoy yozuvi esa o‘zining uzoq tarixi, o‘ziga xos grafik tuzilishi va bugungi kungacha saqlanib qolgan an’analari bilan ajralib turadi.

Xitoy tilida yozuv birliklari odatda 汉字 **(Hànzì),** ya’ni xitoy ierogliflari deb ataladi. Xitoy yozuvi alifbo yozuvidan farq qiladi: alifboda harflar, odatda, tovushlarni ifodalasa, xitoy yozuvida har bir ieroglif muayyan morfema yoki bo‘g‘in bilan bog‘lanadi. Shu sababli xitoy tilini o‘rganishda ieroglifning shakli, talaffuzi va ma’nosini birgalikda o‘zlashtirish muhimdir.

Xitoy ierogliflarini o‘rganish nafaqat til bilimini oshiradi, balki Xitoy tarixi, falsafasi, san’ati va dunyoqarashini tushunishga ham yordam beradi. Chunki

ko‘plab ierogliflarning shakllanishi qadimgi insonlarning tabiat va kundalik hayot haqidagi tasavvurlari bilan bog‘liq.

Xitoy yozuvining dastlabki bosqichlari. Xitoy yozuvining eng qadimgi, ishonchli dalillar bilan tasdiqlangan shakllari Shan sulolasi davriga, taxminan miloddan avvalgi XIII-XI asrlarga tegishli. Bu davrga oid yozuvlar toshbaqa kosalari va hayvon suyaklariga bitilgan. Ular ilmiy adabiyotlarda oracle-bone inscriptions, ya’ni fol ochish bilan bog‘liq suyak yozuvlari deb yuritiladi. Bunday yozuvlar orqali hukmdorlar urush, hosil, ob-havo, qurbonlik va davlat ishlari haqida savollar berganlar. Ushbu manbalar xitoy yozuvining o‘sha davrdayoq ancha rivojlangan tizim bo‘lganini ko‘rsatadi.

Qadimgi yozuvlarda tabiat hodisalari, hayvonlar, inson tanasi va kundalik hayotga aloqador tasviriy shakllar uchraydi. Ayrim ierogliflar dastlab tasvirga o‘xshash bo‘lgan, biroq vaqt o‘tishi bilan ularning shakli soddalashgan va muayyan grafik qoidalarga bo‘ysuna boshlagan.

Masalan, quyidagi ierogliflar tasviriy xususiyatlarini qisman saqlab qolgan:

山(shān) - tog‘;
木(mù) - daraxt, yog‘och;
日(rì) - quyosh, kun;
月(yuè) - oy;
人(rén) - inson;
水(shuǐ) - suv.

1-rasm. Xitoy tilidagi ayrim ierogliflarning

shakli va ma’nosi.

Bu belgilarni zamonaviy shaklda ko‘rganimizda ularning qadimgi tasvirlar bilan aloqasini har doim ham darhol anglash mumkin emas. Sababi, yozuv uzoq tarixiy davrlar davomida o‘zgargan, chiziqlar tartibga solingan va belgilar standartlashgan. Xitoy yozuvining kelib chiqishi haqida fikr yuritganda, barcha ierogliflar rasmga taqlid qilish asosida yaratilgan, deb hisoblash noto‘g‘ri bo‘ladi.

Tasviriy ierogliflar mavjud bo‘lsa-da, yozuv tizimining katta qismi boshqa grafik va semantik tamoyillar asosida rivojlangan.

Ierogliflarning asosiy turlari. Xitoy yozuvini o‘rganishda ierogliflarning qanday tuzilgani va ma’no hosil qilish usullarini bilish muhim. An’anaviy xitoy filologiyasida ierogliflarni tasniflash uchun olti tur haqidagi qarash - 六书(liùshū) - keng qo‘llanadi. Bu tasnif tarixiy jihatdan muhim bo‘lsa-da, zamonaviy tilshunoslikda barcha ierogliflarni ushbu guruhlarga mutlaq aniqlik bilan ajratish masalasi murakkab hisoblanadi.

Tasviriy ierogliflar. Tasviriy ierogliflar muayyan predmetning tashqi ko‘rinishiga asoslanadi. Masalan, **山 (shān) “tog‘”, 木 (mù) “daraxt”, 口 (kǒu) “og‘iz”** ma’nolarini bildiradi (1-rasm). Dastlab bunday belgilar predmetning shaklini eslatgan bo‘lishi mumkin. Biroq zamonaviy ierogliflar ancha standartlashganligi sababli ularni rasm sifatida emas, yozuvning belgilangan birliklari sifatida qabul qilish kerak.

Ko‘rsatkich ierogliflar. Bu guruhga mavhum tushunchalarni shartli grafik belgilar orqali ifodalovchi ierogliflar kiradi. Masalan, **上(shàng)** “yuqori”, **下(xià)** “past” ma’nolarini anglatadi. Ushbu belgilar makondagi munosabatlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Ma’no birikmasi asosida tuzilgan ierogliflar

Ba’zi ierogliflar bir nechta ma’noli qismlarning birikishi natijasida hosil bo‘lgan. Masalan, **休(xiū)** “dam olmoq” ieroglifini an’anaviy izohlashda 人(rén) -

“*inson*” va 木 (mù) - “*daraxt*” qismlari bilan bog‘lash mumkin. Bu obraz daraxt yonida dam olayotgan insonni eslatadi.

Shunga qaramay, ierogliflarning kelib chiqishini faqat zamonaviy shakliga qarab aniqlash to‘g‘ri emas. Tarixiy yozuv namunalari va etimologik manbalarni ham hisobga olish kerak.

Ma’no va talaffuzni birlashtiruvchi ierogliflar. Xitoy yozuvidagi ko‘plab ierogliflar semantik va fonetik qismlardan tashkil topgan. Bunday ierogliflarda bir qism ma’no guruhiga ishora qilishi, ikkinchi qism esa talaffuzga oid ma’lumot berishi mumkin. Masalan, 河 (hé) - “daryo” ieroglifida 氵suv bilan bog‘liq ma’no guruhini bildiruvchi komponent hisoblanadi. 可 (kě) esa tarixiy jihatdan talaffuzga aloqador komponent sifatida izohlanadi. Bu kabi tuzilish xitoy ierogliflarining katta qismida uchraydi. Ierogliflarni tarkibiy qismlarga ajratib o‘rganish talabalarga yangi belgilarni eslab qolish va ularning ma’nosini taxmin qilishda yordam beradi. Biroq komponentning vazifasi har doim ham zamonaviy talaffuzni aniq ko‘rsatmaydi, chunki tovush tizimi tarix davomida o‘zgargan.

Xitoy yozuvining tarixiy rivojlanishi. Xitoy yozuvi bir necha tarixiy bosqichni boshdan kechirgan. Qadimgi suyak yozuvlaridan keyin bronza buyumlardagi yozuvlar keng tarqalgan. Keyingi davrlarda muhr yozuvi, amaldorlar yozuvi, muntazam yozuv va boshqa xattotlik shakllari rivojlangan.

Miloddan avvalgi 221-yilda *Sin* sulolasi hukmdori mamlakatni birlashtirganidan so‘ng yozuv shakllarini standartlashtirishga katta e’tibor qaratilgan. Yozuvning yagona me’yorlarga keltirilishi davlat boshqaruvi va hududlararo muloqot uchun muhim bo‘lgan. Tarixiy manbalarda bu jarayon Li Si nomi bilan bog‘lanadi.

Keyinchalik ierogliflarning yozilish usullari o‘zgarib, rasmiy va kundalik yozuv o‘rtasida farqlar paydo bo‘lgan. Muntazam yozuv shakli bugungi xitoy ierogliflarining ko‘pchiligiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Xattotlik esa oddiy yozish usuli bo‘lish bilan birga, alohida san’at turi sifatida rivojlangan.

Qog‘ozning keng tarqalishi yozuv madaniyatiga ham ta’sir ko‘rsatgan. Ilgari yozuvlar turli materiallarga bitilgan bo‘lsa, qog‘oz yozish, nusxa ko‘chirish va kitob tayyorlashni yengillashtirgan. Natijada bilim va adabiyotning tarqalishi uchun yangi imkoniyatlar yuzaga kelgan.

An’anaviy va soddalashtirilgan ierogliflar. Hozirgi xitoy tilida yozuvning ikki asosiy shakli mavjud: an’anaviy va soddalashtirilgan ierogliflar. An’anaviy ierogliflar Tayvan, Gonkong va ayrim boshqa xitoy tilida so‘zlashuvchi jamoalarda keng ishlatiladi. Soddalashtirilgan ierogliflar esa Xitoy Xalq Respublikasida yozuvni o‘rganishni yengillashtirish va savodxonlikni oshirish maqsadida olib borilgan islohotlar natijasida keng joriy etilgan.

Masalan:

Ma’nosi	A’nanaviy shakl	Soddalashtirilgan shakl	Pinyin
mamlakat	國	国	guó
kitob	書	书	shū
o‘rganmoq	學	学	xué
sevmoq	愛	爱	ài
eshik	門	门	mén

Bu jadvaldan ko‘rinadiki, ayrim ierogliflarning shakli ancha o‘zgargan. Biroq ikki shaklning vazifasi bir xil til tizimi doirasida ma’noni ifodalashdan iborat.

Xitoy tilini endi o‘rganayotgan talaba qaysi yozuv shakli asosiy ekanini oldindan aniqlab olishi lozim. Aks holda, bir darslikdagi ierogliflar boshqa darslikdagi shakllardan farq qilgani sababli chalkashlik yuzaga kelishi mumkin.

Pinyin tizimi va uning ahamiyati. **Pinyin** (拼音, pīnyīn) - xitoy tilining standart talaffuzini lotin harflari yordamida ifodalash tizimi. U ierogliflarning

o‘rnini bosmaydi, balki ularning talaffuzini o‘rganish va ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. Masalan, 中国 ierogliflari Zhōngguó deb o‘qiladi va “Xitoy” ma’nosini bildiradi. 学生 (xuéshēng) “talaba”, 老师 (lǎoshī) esa “o‘qituvchi” ma’nosini anglatadi. Mandarin xitoy tilida ohanglar muhim ahamiyatga ega. Bir xil tovush tarkibi turli ohanglarda talaffuz qilinganda boshqa ma’nolarni bildirishi mumkin. Shu sababli pinyinda ohang belgilari talaffuzni to‘g‘ri o‘zlashtirishga yordam beradi. Pinyinning yana bir afzalligi - lug‘at va elektron matn kiritish tizimlarida qulaylik yaratishidir. Biroq faqat pinyin bilan cheklanib qolish xitoy yozuvini to‘liq egallashga imkon bermaydi. Talaba ieroglifning shakli, ma’nosi va qo‘llanishini ham o‘rganishi kerak.

Ierogliflarni o‘rganishdagi qiyinchiliklar. Xitoy tilini o‘rganuvchilar uchun asosiy qiyinchiliklardan biri ierogliflar sonining ko‘pligi va ularning shakllarini eslab qolish zaruratidir. Alifbo yozuvida harflarni o‘zlashtirgach, ko‘plab so‘zlarni tovushlar orqali yozish mumkin. Xitoy tilida esa o‘quvchi ko‘plab alohida belgilarni tanishi va ularning yozilish tartibini o‘rganishi kerak.

Ikkinchi qiyinchilik - o‘xshash shaklli ierogliflarni farqlash. Ayrim belgilar birgina chiziq yoki kichik komponent bilan ajralib turadi. Shuning uchun ierogliflarni muntazam yozish, ularni kontekstda o‘qish va so‘z tarkibida takrorlash foydali.

Uchinchi qiyinchilik - talaffuz va yozuv o‘rtasidagi munosabatni tushunish. Xitoy tilida bitta talaffuzga mos keladigan bir nechta ieroglif bo‘lishi mumkin. Shu sababli yangi so‘zni faqat tovushiga qarab emas, balki uning ieroglif shakli va kontekstiga qarab ham aniqlash kerak.

Ierogliflarni samarali o‘rganish uchun quyidagi usullar tavsiya etiladi:

福- ieroglifni tarkibiy qismlarga ajratish;

福- pinyin va ohanglarni birga o‘rganish;

福- har bir yangi belgini so‘z va gap ichida qo‘llash;

福- yozish tartibiga rioya qilish;

福- takrorlash kartochkalari va lug‘atlardan foydalanish;

福- o‘xshash ierogliflarni o‘zaro taqqoslash.

Xulosa. Xitoy ierogliflari uzoq tarixiy taraqqiyot natijasida shakllangan murakkab va o‘ziga xos yozuv tizimidir. Ularning dastlabki namunalari qadimgi Xitoy sivilizatsiyasining siyosiy, diniy va ijtimoiy hayoti haqida muhim ma’lumot beradi. Vaqt o‘tishi bilan yozuv shakllari standartlashgan, xattotlik rivojlangan va zamonaviy yozuv me’yorlari yuzaga kelgan. Ierogliflarni o‘rganishda ularning grafik tuzilishi, ma’nosi, talaffuzi va tarixiy kelib chiqishini birgalikda ko‘rib chiqish muhim. Pinyin tizimi talaffuzni o‘zlashtirishga yordam beradi, biroq ierogliflarni bilish xitoy tilida o‘qish va yozishning asosiy shartlaridan biri bo‘lib qoladi. Xitoy filologiyasi talabasi uchun ierogliflarni o‘rganish faqat yozuv ko‘nikmasini rivojlantirish emas, balki Xitoy madaniyati va tarixini chuqurroq anglash yo‘lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Boltz W.G. The Origin and Early Development of the Chinese Writing System. - New Haven: American Oriental Society, 1994.

Qiu Xigui. Chinese Writing. Translated by Gilbert L. Mattos and Jerry Norman. - Berkeley: Society for the Study of Early China, Institute of East Asian Studies, University of California, 2000.

Dematte P. The Origins of Chinese Writing. - Oxford: Oxford University Press, 2022.

Unicode Consortium. The Unicode Standard, Version 16.0: Core Specification. - 2024. - Chapter 18: East Asia. URL: https://www.unicode.org/versions/Unicode16.0.0/Unicode16.0.pdf.

Zhou Youguang. The Historical Evolution of Chinese Languages and Scripts. Translated by Liqing Zhang. - Columbus: National East Asian Languages Resource Center, The Ohio State University, 2003.

Höllmann T.O. Chinese Script: History, Characters, Calligraphy. Translated by Maximiliane Donicht. - New York: Columbia University Press, 2017.

Kern M. Early Chinese Literature, Beginnings through Western Han // The Cambridge History of Chinese Literature. - Cambridge: Cambridge University Press, 2010. - P. 1-115.